

AZƏRBAYCAN USAO MƏTBUATININ TARİXİNDƏN

XIX əsrdə ölkədə bas verən əlamətdar hadisələrdən biri məktəb və maarif sahəsində canlanma və yeni üsullu məktəblərin açılması idi. Belə ki, Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Samaxı, Ouba, Bakı, Naxçıvanda və Ordubad şəhərlərində və Qazax distansiyasında açılması təsdiq edildi [2, s. 9-10]. Tədris proqramına Azərbaycan dili də daxil edilən bu məktəblərin sayının əsrin sonuna doğru çoxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini çətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslik və kitabların yaradılmasına hər vaxtlə mane olmağa çalışması idi.

Maarifçilik hərəkatını doğuran sosial-mədəni səbəblər məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblər və onlara uyğun dərsliklər və tədris vəsaitlərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Həmin hərəkatın qabaqcıl nümayəndələrindən olan Həsən bəy Zərdabının əsasını qoyduğu "Əkinci" qəzetinin səhifələrində mövcud məktəb və dərs kitablarının yarırsızlığı göstərilirdi. Məsələn, "Əkinci"də bu barədə oxuyuruq: "Biz məktəbxanada oxunan "Leyli-Məcnun", Hafiz və qeyrə uşaq kitabı deyil. Onları ki böyük oxuyanda şura gəlir, uşaq başına nə kül töksün onları oxuyub eşqbaz, cürəkəş olmasın nə bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı, öyrədirlər və dəxi səy edən vaxtdır ki, bir xəyri olan səy də öyrətsin..." (3, "Əkinci", 1876, № 21, s. 265-266). XX əsrin əvvəllərində bu ideyalarla mübarizə aparan xalqın mədəni hərəkatı həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik hərəkatı özünü getdikcə yeni məzmun və keyfiyyətdə göstərməyə başladı; yəni əgər əvvəllər ancaq mollaxanaların əvəzinə məscid məktəbləri açılmasından, dərs kitablarının yarırsızlığından söhbət gedirdisə, bu dövrdə artıq yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanması və s. günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya qoyulurdu (9, s.112). Təsədüfi deyil ki, 1905-1907-ci illər inqilabından qorxuya düşən çar hökumətinin verdiyi 17 oktyabr manifesti milli dillərdə qəzet və jurnalların nəsrinə də imkan yaratdı. Əgər XIX əsrin sonlarında, "Kəskül" öz nəsrini dayandırdıqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat o cümlədən, uşaq mətbuat orqanları acmaq təşəbbüsələrinin qarşısı alınmışsa, 17 oktyabr manifesti ilə hökumətin həmin maneə imkanları xeyli zəiflədi. "Sərqi Rus", "Həyat", "İrsad", "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" və s. ilə yanaşı "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" adlı uşaq jurnalları da meydana çıxdı. Bu işdə XIX əsrin ortalarından başlanan mədəni maarifçilik, cəddidizm hərəkatı da öz rolunu oynayırdı. İnqilabdan sonra əhəlinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəsrinə çalışırdılar. Qarşıda duran məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb, yeni tələblər səviyyəsində uşaq əsərlərinin yaradılması idi. Əhəlinin geniş kütlələrini maarifləndirib, onlarda biliyə maraq oyatmaq üçün həmin məqsədə xidmət edən nəşrlərə tələb getdikcə artırdı. 1906-cı ilin avqustunda Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun, 1907-ci il isə Əli bəy Hüseynzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayın müzakirəsinə çıxarılan problemlərin həllinə nail olmaq üçün pedaqoji və metodiki istiqamətli mətbu orqanların nəşri də vacib idi. Müəllimlər qurultayından bir qədər əvvəl 1906-cı ilin 16 aprelində nəşrə başlayan "Dəbistan" jurnalı da belə bir zərurətdən yaranmışdı. Müəllimlər qurultaylarından sonra "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Uşaq gözlüyü", "Gülzar", "Ana dili", "Ədəbiyyat məcmuəsi" və s. dərsliklər də hazırlanıb çap edildi. Milli uşaq mətbuatımızın əsasının qoyulduğu "Dəbistan"nın çıxdığı üç il ərzində (1906-1908) jurnalın 27 nömrəsi çap edilmişdir. Ayda iki dəfə çıxan jurnalın 1907-ci ildə cəmi 8 nömrəsi işıq üzünə görmüşdür. Jurnalın 1908-ci ildə çıxan yeganə nömrəsi milli mətbuatımızın banisi, 1907-ci ildə vəfat etmiş "Dəbistan"ın müxbiri Həsən bəy Zərdabının xatirəsinə həsr edilmişdir. "Dəbistan"ın nəşir və redaktorları ibtidai sinif müəllimləri Əliisgəndər Cəfərzadə və Məhəmməd Həsən Əfəndizadə idi. Sonradan isə bu işləri Ə. Cəfərzadə təkbəsinə görmüşdür.

"Dəbistan"nın ilk proqram yazısında deyilirdi: "Hal-hazırda qeyri lisanlarda olan kitablara nisbətən öz ana dilimizdə ən əlverişli dərs kitabları və əldə qiraət ediləcək kitabçalar tapmıyırıq. Bu səbəbə bizim xahisimiz budur ki, təb və nəsrinə başladığımız uşaqlara məxsus "Dəbistan" jurnalı vasitəsi ilə bu yolda qüvvəyi-acizənəmizdən gələn qədər türk milləti - nəciyəmizin balalarına bir xidmət göstərək. Və ümidimiz budur ki, millətimizin balalarının lap uşaqlıqdan əql, zəhin, əxlaqi-hüsn və hissiyyətlərin oyandırılıb, günbəgün tərəqqi etmələrinə səbəb olaq, onlardan zəhmətkeş, millətpərəst və vətənpərvər cavanlar yetirək" (5, 1906, №1, s. 1). Jurnalın məqsəd və məramnaməsi başlıqdan da aydın şəkildə görünür. "Dəbistan"ın ətrafına bir çox ziyalıların, məktəb müəllimlərinin toplanması onun öz məramını istənilən səviyyədə həyata keçirməsini təmin edən amillərdən idi. Maraqlıdır ki, "Dəbistan"da çıxış edən müəllimlərin hər biri onun ideya-mövzu istiqamətini hökmən nəzərə alırdı. Məsələn, inqilabi satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq jurnallarında çap edilən seirlərindən danışarkən onların sairin satirələrindən fərqi haqda Əziz Mirəhmədov yazırdı: "Əgər o əsərlərdə şair fikrin, hissən kəskin, qatı və əlvan lövhələrlə ifadəsinə çalışırsa, burada hər səydən əvvəl, uşaqların təbi, həyatı zövq və marağını oxşayan səhnələri ilk planda canlandırmağa çalışır. Təbiidir ki, burada nəsihət, didaktika, tərbiyə şərtləri nəzərdə tutulur" (7, s.113). Onun "Məktəb şərqisi" şeirində oxuyuruq:

Məktəb, məktəb, nə Dilgüsaşən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Sadəm, sadəm təfərrücündən,
Əhləq, əhləq, gözəl binasən!-

⁶⁶ Bakı Slavyan Universiteti

Göründüyü kimi, seirin dili aydın və məzmunu uşaqların yaş səviyyəsinə uyğundur. Məlum olduğu kimi, “Dəbistan” jurnalına əlavə kimi “Valdeynlərə məxsus vərəqə” də çap olunurdu. Bu haqda jurnalın “İfadeyi-məram”ında oxuyuruq: “Bundan əlavə aylıq valdeynlərə məxsus vərəqəmiz ata, analarımıza uşaqlarımızın ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün lazım olan əhəmiyyətli məsələləri həll edib bu yolda onlardan ötrü rəhbər və dəlil olasıdır” (5, 1906, № 1, s.2).

“Dəbistan” azvəslı oxucular və onların valdeynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nağıllar, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənalarının lüğəti verilirdi.

Jurnal çıxdığı ilk aylardan çətinliklərlə üzlənmiş, mədii baxımdan vəziyyət gətdikcə zəifləmiş, abunəçiləri və alıcıları azalmışdır. Redaktor Əlişkəndər Cəfərzadə qəzetə abunəçilərin gətdikcə azaldığını görür və bütün cəhdlərə baxmayaraq 1908-ci ildə “Dəbistan”ın nəsrini davandırır. “Dəbistan”la eyni ildə əsas qoyulmuş ən qısaömürlü uşaq mətbuatından biri də “Rəhbər” jurnalıdır. Jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan “Rəhbər”in ilk nömrəsində “İfadeyi-məram” adlı baş məqalədə jurnalın məqsədi bu cür səciyələndirilir: “Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır...Pəs hər bir millət ki, öz milliyətini, dilini itirib yox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə milliyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə çalışsın...” (6, 1906, №1, s.1).

Jurnal veniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zehni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq duyğularının asılanması istiqamətində rəhbərlik edirdi. “Rəhbər”in “Dəbistan” və ondan sonra nəsr olunan “Məktəb” jurnalın haqda professor Ə.Məmmədov (Saraçlı) özünün müşahidə və qənaətlərini elmi şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: “*Dəbistan*”, “*Rəhbər*” və “*Məktəb*” demokratik əhvali - ruhivəli məcmuələrdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır...Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqeyə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi, idevalar, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir” [8, s. 20]. Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı “Məktəb” jurnalının əsası 1911-ci ildə Oafur Rəsad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. “Məktəb” iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. “Məktəb” jurnalının istiqaməti haqqında baş məqalədə deyilirdi: “Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq” (4, 1911, № 1, s.1). “Məktəb” jurnalı da pedaqoji jurnalistika ənənələrinə sadiq qalaraq ilk nömrəsindən başlayaraq veniyetmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsinə xidmət etmişdir (9, s.119).

Milli uşaq mətbuatı uşaqları maarifləndirmək, onları didaktik məzmunla, əxlaqi tutuma və tərbiyəvi əsərlərlə formalaşdırmaq lazım gədiyini basə dəsür və bu istiqaməti özlərinə yol seçmişdilər. “Məktəb” jurnalının elə ilk nömrəsində Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən verilmiş hekayələr uşaqların böyük marağını və rəğbətini qazanmışdır. “Qaraca qız”, “Abbas və Zeynəb”, “Əhməd və Məleykə”, “Əsrəf” adlı hekayələrdə uşaqlara humanizm, dostluq, ailə-məktəb, tərbiyə məsələləri öz əksini tapır. “Məktəb” jurnalının uşaqları elmə, biliyə çağırısı gah valdeynlərin gah da uşaqların dilindən bu cür qoyulur. Cəfər Bünyadzadənin “Loğmanın oğluna nəsihəti” adlı hekayəsində ata övladına əqli və əxlaqi cəhətdən ibrətamiz nəsihətlər verir: “Əgər ələmdə xəsbəxt olmaq istəyirsən...oxuyub elm almağa çalış ki, bilən ilə bilməyən bir devildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir...Yaxşı sözləri, lətafətli danışıqları eşitməyə rəğbət et. gözəl kitab və məcmuələr oxumağa adət et...” (1, 1912, № 9, s.133). Süleyman Saninin “Ata və oğul” hekayəsində isə oğlunun təhsilə həvəsi ilə atanın bu məsələyə münasibəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur: “...Oğul: Pəs sən məni oxutmayıb da nə edəcəkdin? Ata: hec nə! Ancaq baxıb görürəm ki, oxuyanların dini, məzhəbi olmayır: Axund və molla üzünü əsla görmək istəmirlər. Sən də oxuyub, onların tayı olmaqdan isə, atan baban gedən yol ilə getməyin daha yaxşı məsləhətdir”.

Milli uşaq mətbuatı və yeni tipli məktəblərə, onların proqramlarına uyğun dərsləklərin hazırlanması zərurəti uşaq ədəbiyyatının davamlı inkişafına, həmçinin mövzu və problematika baxımından genişlənməsinə rəvac verdi. Uşaq mətbuu nəşrlərin qarşısında duran əsas vəzifə isə ibtidai və orta məktəb şagirdlərin yaş və qavrayış səviyyələrinə onların maraqlarına layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə kömək edən əxlaqi didaktik məzmunlu ədəbi bədii materialların nəşrinə nail olmaq, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuat orqanlarından seçilmiş poetik ədəbi elmi və publisistik materialları təhlilə cəlb etməkdir. Uşaq mətbu orqanlarında dərc olunan “Qorxulu nağıllar”, “Hekayələr silsiləsi”, “Qurban bayramı”, “Allah xofu”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz” və digər bədii nümunələrin əxlaqi-didaktik xarakter daşdığını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Həmçinin həmin xüsusiyyətlərinə və uşaqların yaş, qavrayış, dünyagörüşlərinə uyğunluqlarının nəzərə almaq, onların ayrı-ayrı dərsləklərə salınmasını diqqətə çatdırmaq lazımdır.

Uşaq mətbuatı da özü də yeknəsəq olmadı; xalqın maarifləndirilməsinə, ədəbi-mədəni fikir xəzinəmizin zənginləşdirilməsinə özgün töhfələr verməyə başladı. Bütün bu və digər cəhətləri elmi fikir haqlı olaraq belə dəyərləndirir: “*Dəbistan*” və “*Məktəb*” jurnalları daha çox ədəbi, “*Rəhbər*” isə bunlara nisbətən pedaqoji istiqamətə meyl etsə də, hər üç jurnalda ədəbi-bədii materialların nəşrinə kifayət qədər yer ayrılırdı. İbtidai məktəb dərsləkləri ilə yanaşı, bu jurnalların məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsində tez bir zamanda uşaq ədəbiyyatımız istər ideya-məzmun, istərsə də bədii keffivətləri ilə xeyli zənginləşdi” [8, s. 40]. Nəsr illəri çox olmasa belə, Azərbaycan uşaq mətbuatının formalaşmasında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” dərgilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa maarifpərvər ziyalılarımızın tərtib etdikləri ilk dərsləklərdə, oxu

kitablarında dünya folklorundan, dünya vaxıçılarının əsərlərindən nümunələrin verilməsi uşaq ədəbiyyatımızın da inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadzadə C. Loğmanın oğluna nəsihəti // Məktəb. – 1912, № 9, s.133.
2. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H.Əhmədov. – Bakı, – 2005. – 515 s.
3. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T.Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005, – 496 s.
4. İdarədən // Məktəb. – 1911, №1, – s.2.
5. İfadeyi-məram // “Dəbistan” jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə. – 1906, №1, – s.2.
6. İfadeyi-məram // Rəhbər. – 1906, №1, – s.1–2.
7. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə.Mirəhmədov. – Bakı, – 1958. – 444 s.
8. Pedoqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı / M. Məmmədov, Y. Babayev, T. Cavadov –T. – Bakı: Maarif, – 1992. – 288 s.
9. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və Çar Sənzurasi. (1850–1905) / Bakı: Elm, – 2005. – 328 s.

Açar sözlər: Uşaq mətbuatı, nəşirlər, maarifçilik fəaliyyəti, mədəniyyət, məramnamə

Keywords: Child press, publishers, educational activities, culture, objective

Ключевые слова: детская пресса, издатели, образовательная деятельность, культура, цель

From the history of the children's press of Azerbaijan

Summary

Child press also has a special place in the common sight of the national press. New types of educational institutions, textbooks and teaching manuals were created as a result of the progressive tendencies in the socio-cultural life of the country in the early XX century. At the same time, there was a need to create a children's pedagogical press. "Debistan", "Rahbar", "Mektəb" and other magazines were created due to this socio-cultural need. The article investigates the factors that led to the launch of children's media. The information is given about the publishers, the purpose and idea direction of each magazine. At the same time, the characteristics of each of them are brought to attention. Here are the main articles dealing with the goals and objectives of each magazine. The article discusses the coverage of education and upbringing of the younger generation in the children's (pedagogical) press on the basis of children's magazines. Here are selected extracts from the works of well-known authors, and some articles are involved in the analysis too. Poetic literary, scientific and journalistic materials selected from "Dəbistan", "Rəhbər" and "Məktəb" magazines are spoken about in the article. The magazines also give samples from world folklore and works of world writers. It is noted that the authors of the magazines took into account the content and idea direction of the magazines.

Из истории детской прессы Азербайджана

Резюме

Детский пресс занимает особое место на фоне национальной прессы. Новые типы учебных заведений, учебников и учебных пособий были созданы в результате прогрессивных тенденций в социокультурной жизни страны в начале XX века. В то же время возникла необходимость о создании детской педагогической прессы. «Дəбистан», «Рахбар», «Мектаб» и другие журналы были созданы в связи с этой социокультурной потребностью. В статье были выявлены факторы, которые привели к проявлению детских средств массовой информации. Дается информация об издателях, целях и идейном направлении каждого журнала. При этом до сведения доводятся характеристики каждого из них. Также даны основные статьи, посвященные целям и задачам каждого журнала. В статье рассматривается освещение вопросов образования и воспитания подрастающего поколения в детской (педагогической) прессе на базе детских журналов. Здесь отобраны примеры из работ известных авторов, а некоторые статьи задействованы в анализе. В статье рассказывается о поэтических литературных, научных и публицистических материалах из журналов «Дəбистан», «Рахбар» и «Мектаб». В журналах также представлены образцы мирового фольклора и произведения мировых писателей.

Rəyçi: dos. Şahbaz Şamı oğlu Musayev